

PYTAĆ O
PUTINA

— PYTAĆ O
ROSJĘ

Marian Broda

PYTAĆ O

PUTINA

PYTAĆ O

ROSJĘ

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

PYTAĆ O
PUTINA
— PYTAĆ O
ROSJĘ

Marian Broda

W WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Łódź 2020

Marian Broda – Uniwersytet Łódzki
Wydział Studiów Międzynarodowych i Politologicznych
Katedra Teorii i Historii Stosunków Międzynarodowych
90-131 Łódź, ul. Narutowicza 59a

RECENZENT

Roman Bäcker

REDAKTOR INICJUJĄCY

Witold Szczęsny

REDAKTOR WYDAWNICTWA UŁ

Bogusław Pielat

SKŁAD I ŁAMANIE

Munda – Maciej Torz

KOREKTA TECHNICZNA

Anna Sońta

PROJEKT OKŁADKI

Sebastian Buzar

Zdjęcie wykorzystane na okładce
pap_20200111_1KK/Michael Klimentyev

© Copyright by Author, Łódź 2020

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2020

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.09716.19.0.K

Ark. wyd. 11,0; ark. druk. 18,25

ISBN 978-83-8220-288-5

e-ISBN 978-83-8220-289-2

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-131 Łódź, ul. Lindleya 8
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. 42 665 58 63

Spis treści

Wstęp / 7

I. Putin i Putinowska Rosja. Identyfikacyjne problemy i autoprezentacja władzy / 15

1. Identyfikacyjne polaryzacje, dylematy i paradoksy / 17
2. Putin o sobie i bliscy o nim / 35
3. Putinowski manifest polityczny / 61

II. Putinowskie antidotum / 79

1. Autorytaryzm, demokratyzacja, rozkład... / 81
2. Podstawy, uwarunkowania, charakter, granice i konsekwencje sukcesu / 118

III. Naprzód ku korzeniom? / 145

1. Władza, władza... / 147
2. Mocarstwowy imperatyw i autorytarno-imperialne *fatum* Rosji? / 192

Zakończenie / 219

1. Rosjanie, Putin, władza, Rosja / 221
2. Pytać o władzę, pytać o siebie / 240

Nota bibliograficzna / 259

Bibliografia / 265

Indeks osobowy / 283

Wstęp

Gdy 9 sierpnia 1999 r. Borys Jelcyn dokonał kolejnej zmiany szefa rządu rosyjskiego i stanowisko premiera objął – mianowany przezeń rok wcześniej dyrektorem Federalnej Służby Bezpieczeństwa – emerytowany pułkownik KGB Władimir Putin, wielu obserwatorów widziało w nim jeszcze jedną marionetkę prezydenckiej gry politycznej. Stało się jednak inaczej: już kilka miesięcy później Borys Jelcyn podpisał dekret o przekazaniu mu swoich pełnomocnictw, a w marcu 2000 r. w wyborach powszechnych Putin został wybrany na prezydenta kraju.

Od samego właściwie początku władza Putina znajdowała – coraz bardziej bezwarunkową – akceptację wyraźnej większości swych rodaków, marginalizując rozmiary oraz znaczenie politycznej opozycji i opinii krytycznej w kraju, a sam prezydent zaczął być przez miliony z nich pozytywnie odbierany i wręcz czczony jako odnowiciel długiej tradycji rosyjskich samowładców: „car Putin”. Pamiętając, że decyduje o tym również cały szereg innych jeszcze czynników, warto przyjrzeć się mentalno-kulturowym i społeczno-politycznym przesłankom fenomenu społecznej pozycji i popularności Władimira Putina, które tak szybko zyskiwał on wśród mieszkańców Rosji, oraz jego miejscu w historii i tradycji politycznej kraju, spróbować rozpoznać niektóre przynajmniej uwarunkowania sposobu postrzegania go przez rodaków w kontekście szerszej pojmowanych postaw i oczekiwań Rosjan wobec władzy, a także podstawowe wyznaczniki wartości i treści wspólnotowego sensu istnienia, wiązanego przez nich z osobą i działaniami prezydenta. Jak go widzą, tak go piszą, popierają i czczą – dlaczego jednak to czynią i dlaczego właśnie tak? Spróbuję pokazać, że stawiając pytanie, dlaczego tak się dzieje, pytamy

zarówno o Rosję i Rosjan, ich mentalność, sposób przeżywania, konceptualizacji i problematyzacji świata, Rosji i siebie, o więzi i postawy społeczne, tradycję kulturową oraz system polityczny w ogóle, jak i o charakter, podstawy, uwarunkowania, granice, cenę i konsekwencje Putinowskiego sukcesu w szczególności.

Pierwszy zwłaszcza okres rządów Putina ujawnił wyraźne trudności i kontrowersje identyfikacyjne w odniesieniu do jego osoby i prowadzonej przezeń polityki. Zaskakiwać może zwłaszcza różnorodność, a nierzadko wręcz radykalna dychotomiczność i towarzysząca jej paradoksalność, pojawiających się formuł, w ramach których starano się rozpoznać, ująć i objaśnić tożsamość prezydenta, jego osoby i politycznego dzieła. Co ciekawe i dające do myślenia, przez zastanawiająco długi czas stanowiska i oczekiwania – nie tylko zresztą – rosyjskich twórców i odbiorców podobnych prób, ujęć i schematów identyfikacyjnych podlegały wyraźnej polaryzacji na wzajemnie sobie przeciwstawne, równie jednak jednoznaczne i kategoryczne, rozpoznania – lub – oscylując między jednymi i drugimi – artykułowały, intencjonalnie bądź *de facto*, świadomość niewystarczalności podobnych, „zwykłych” konstrukcji poznawczych dla uchwycenia rozpatrywanego fenomenu. Można powiedzieć wręcz, że w licznych wypadkach wahały się one między próbami rozwiązania „Putinowskiej zagadki” a zabiegami akcentowania „Putinowskiej tajemnicy”. Jak będą starał się pokazać, pytania – i sposób ich stawiania – Rosjan o Putina i uosabianą przezeń władzę, nie mniej, a może nawet więcej, niż o samego prezydencie, mówią o jego rodakach, a – w szerszym kontekście swych poznawczych odniesień – o mentalności, kulturze i tradycji politycznej Rosji, o charakterze świadomości, postawach, sposobach postrzegania, konceptualizacji i problematyzacji świata przez współczesne społeczeństwo rosyjskie. Pytając o Putina, ich autorzy pytali o Rosję, a zarazem, nie zawsze pewnie w pełni świadomie, o samych siebie.

Realizując postawione sobie zadania badawcze, w pierwszym rozdziale książki przedstawiam i poddaję wstępnej analizie, pojawiające się w początkowych zwłaszcza latach rządów Władimira Putina, najbardziej typowe i rozpowszechnione formuły identyfikacyjne, mające w intencjach swych autorów-twórców stanowić odpowiedź na pytania o polityczno-społeczną, intelektualno-ideologiczną i kulturowo-cywilizacyjną tożsamość zarówno osoby rosyjskiego przywódcy, jak i – pojmowanej przez nich jako jego polityczne dzieło – Putinowskiej Rosji. Zwracam w szczególności uwagę na zastanawiającą, często dychotomiczną wręcz, wzajemną polaryzację owych formuł identyfikacyjnych, na związane z nią problemy i paradoksy, traktując i objaśniając je jako zjawiska i tendencje nieprzypadkowe, ujawniające znacznie bardziej ogólne i trwałe właściwości rosyjskiej rzeczywistości. W dalszych częściach rozdziału przedstawiam i rozpatruję szeroko pojmowaną – obejmującą nie tylko jego osobiste wypowiedzi, ale również, nieprzypadkowo przecież propagowane w tamtejszych mediach, wypowiedzi bliskich mu osób, wzajemnie ze sobą zharmonizowane i uzupełniające się, współtworzące jednolity, wspólny obraz osoby rosyjskiego przywódcy – autoprezentację Władimira Putina, a następnie Putinowski manifest polityczny oraz objaśniające konkretyzująco zawarte w nim treści wypowiedzi rosyjskiego przywódcy.

W rozdziale drugim przedmiotem moich uwag staje się syntetyczne przedstawienie i analiza politycznego dzieła Putina – w początkowym okresie jego rządów – rozpatrywanego jako – kontrastowane nie bez racji przez wielu badaczy, niekiedy jednak nazbyt jednostronnie, m.in. poprzez projekcję dychotomizującego przeciwstawienia Jelcynowskiej i Putinowskiej personifikacji władzy na całą ówczesną rzeczywistość społeczną kraju – swego rodzaju *antidotum* na wskazywane i diagnozowane w pierwszej części rozdziału problemy wewnętrzne

i międzynarodowe Rosji oraz związane z nią wspólnotowe wyzwania Rosjan. W drugiej części rozdziału, starając się unikać jednostronności diagnoz, objaśnień i ocen, wskazuję i staram się objaśniać podstawy, uwarunkowania, wymiary, charakter, granice, koszty własne oraz konsekwencje szybkiego i spektakularnego sukcesu politycznego prezydenta Rosji, w ich wymiarze wewnętrznym i międzynarodowym.

W trzecim, ostatnim rozdziale pracy, wykorzystując ustalenia zamieszczone w jej poprzednich częściach, wskazuję, poddaję analizie i objaśniam mentalne, religijne, społeczne, polityczne, ideologiczne i kulturowe przesłanki, uwarunkowania i mechanizmy, przyczyniające się do tego, że w Rosji i polityce rosyjskiej marsz naprzód zdaje się po raz kolejny w znaczącym stopniu okazywać powrotem do korzeni, a procesy i mechanizmy rozwojowe pozostają wciąż w ramach cyklicznego schematu: autorytaryzm, demokratyzacja, rozkład, autorytaryzm... Po ich przedstawieniu i charakterystyce stawiam – i poddaję analizie – pytanie o ewentualną zasadność i intelektualny status tezy o istnieniu autorytarno-imperialnego *fatum* ciężącego jakoby nad Rosją.

W pierwszej części zakończenia w syntetyczny sposób rekapitulująco omawiam rezultaty badawcze przeprowadzonych w książce analiz, służących rozpoznaniu podstawowego zespołu elementów, właściwości, struktur i uwarunkowań rosyjskiej rzeczywistości mentalno-kulturowej i społeczno-politycznej, współoddziałujących na bieg i charakter jej historii, teraźniejszości, a także przyszłości. W drugiej natomiast wskazuję na problemy związane z – występującymi nie tylko przecież w Putińskiej Rosji, co pozwala miarkować ich rosyjską specyfikę i pomaga w dostrzeganiu i objaśnianiu niektórych bardziej powszechnych zjawisk i procesów – podobnymi uwikłaniami współczesnej-niewspółczesnej świadomości społecznej w świecie.

Proponowana książka stanowi – w konkretyzującym odniesieniu do rosyjskich pytań o Władimira Putina – systematyzujące podsumowanie prowadzonych przeze mnie od wielu lat badań nad kulturowymi od wieków w tamtejszej tradycji intelektualno-kulturowej próbami „zrozumienia Rosji” oraz towarzyszącymi im pytaniami rosyjskich myślicieli, badaczy i Rosjan w ogóle, o Rosję, władzę, naród, prawdę, wspólnotowy sens istnienia, o świat i o samych siebie. Zostały w niej wykorzystane – skonkretyzowane, usystematyzowane i uzupełnione o kolejne nowe informacje oraz analizy badawcze, rosyjskie i nierosyjskie, publikowane w kolejnych latach w Rosji i poza jej granicami – rezultaty moich wcześniejszych prac, wymienionych w szczególności w *Nocie bibliograficznej* – zarówno prac o charakterze ogólniejszym, związanych z wypracowaniem i przedstawianiem autorskiej perspektywy badawczej i współokreślanego przez nią sposobu percepcji, konceptualizacji i problematyzacji rosyjskiej rzeczywistości¹, jak i prac skoncentrowanych bezpośrednio na sposobie pojmowania przez Rosjan szeroko rozumianej tożsamości politycznej Władimira Putina i Putinowskiej Rosji².

¹ W sposób najbardziej pełny i systemowy przyjmowaną i rozwijaną w nich ogólną perspektywę badawczą przedstawiłem w książkach *Poniat' Rossiju?*, Moskwa 1998; *Russkije woprosy o Rossii*, Moskwa 2005 i „Zrozumieć Rosję”? *O rosyjskiej zagadce-tajemnicy*, Łódź 2011.

² We wskazanym kontekście niniejsza książka stanowi swego rodzaju odpowiednik – skoncentrowany tym razem na problematyce polityczno-społecznej i mentalno-ideologicznej, w szczególności na zapośrednicaniu rosyjskich pytań o rosyjskość i Rosję o pytania o jej wybranego przywódcę, Władimira Putina – mojej poprzednio opublikowanej książki *Głos Rosyjskiej Prawdy... „Zrozumieć Dostojewskiego” – rozumieć Rosję*, Łódź 2018, w której starałem się pokazać i poddać analizie inny, literacki wtedy, odpowiednik, charakterystycznego dla tamtejszej tradycji intelektualno-kulturowej, personifikującego zapośredniczanie pytań o rosyjskość i Rosję pytaniami o pisarza Fiodora Dostojewskiego.

I.

Putin
i Putinowska Rosja.
Identyfikacyjne
problemy
i autoprezentacja
władzy

1. Identyfikacyjne polaryzacje, dylematy i paradoksy

Wraz z obejmowaniem rządów przez kolejnych władców Rosji – carów, przywódców komunistycznych czy prezydentów – ożywały i wciąż ożywają, przede wszystkim w niej samej, ale również poza jej granicami, gorączkowe często spekulacje, spory i dyskusje, dotyczące tego, kim oni są w swym wymiarze osobowym i politycznym, a także charakteru, celów oraz spodziewanych rezultatów i konsekwencji podejmowanych przez nich działań, i, w następstwie powyższego, również politycznej tożsamości i kierunków dynamiki całego państwa. Rozbieżność dokonywanych identyfikacji, stawianych diagnoz i wypowiedzianych ocen, czasowa i kulturowa odległość wskazywanych przez autorów analogii historycznych oraz skala i zasięg spodziewanego czy już dostrzeganego wpływu personifikowanych zmian politycznych na losy kraju, wykraczają jednocześnie w wielu przypadkach daleko poza ich odpowiedniki, pojawiające się zwykle w przypadku podobnych sytuacji obserwowanych w społeczeństwach zachodnich.

W formie konkretyzującej eksplikacji historycznej podniesionej sprawy, przedstawię najpierw niektóre z propozycji formuł identyfikacyjnych, które pojawiły się w odniesieniu do Władimira Putina i Putinowskiej Rosji, by następnie – w korespondującej z nimi, objaśniającej perspektywie – przedstawić w kolejnych częściach książki szereg bardziej ogólnych uwag, dotyczących sposobu przeżywania i pojmowania przez Rosjan swego kraju i jego miejsca w świecie, władzy, prawdy, sensu swego społecznego istnienia, historii, teraźniejszości i przyszłości.

Rozpatrując je, będę zarazem wskazywał i analizował ich podstawowe źródła, uwarunkowania i funkcje społeczne, historyczne formy oraz konkretyzujące modyfikacje, procesy i mechanizmy autodestrukcji i samoreprodukcji, koncentrując swoją uwagę na okresie, w czasie którego zaczęły kształtować się struktury polityczno-ideologiczne dzisiejszej, Putinowskiej Rosji i podejmowano pierwsze próby ich intelektualnych rozpoznań i personifikujących identyfikacji.

W pierwszych zwłaszcza latach sprawowania politycznej władzy w Rosji przez – otaczanego nimbem tajemniczości – Władimira Putina punktów identyfikacyjnych odniesień, dla rozpoznania-odgadnięcia tego, kim on jest i co się w rządzonej przez niego Rosji dzieje, poszukiwano najczęściej w rosyjskiej historii, wśród, zestawianych często w kontrastujący ze sobą sposób, postaci tamtejszych władców i okresów ich rządów. Jeśli tak, przychodzi zacząć od przedstawienia wybranych, reprezentatywnych dla szerzej rozpowszechnionych sposobów pojmowania rozpatrywanej sprawy, ujęć i formuł identyfikacyjnych. Rosyjski politolog, Władimir Żarichin, tak wyraził swe oczekiwania związane z objęciem władzy przez Putina, akcentując jednocześnie ich dostrzeganą przez siebie paradoksalność:

Mam nadzieję, że [...] będzie on przypominał Aleksandra III [...]. Aleksander II był carem-reformatorem, natomiast za Aleksandra III ludzie żyli spokojnie. Z jednej strony, panował porządek, a z drugiej – zbudowano Kolej Transsyberyjską i wiele naprawiono w życiu rosyjskim¹.

¹ Cyt. według: W. I. Fartyszew, *Poslednij szans Putina? Sud'ba Rossii w XXI wiekie*, Moskwa 2004, s. 23–24. Od powyższej identyfikacji dystansują się zasadniczo trzej inni badacze rosyjscy Aleksandr Achijezier, Igor Klamkin i Igor Jakowienko. W ich przekonaniu – niepozbawionym skądinąd również pewnej jednostronności ujęcia rozpatrywanej sprawy – można mówić o jedynie powierzchownym podobieństwie działań Władimira Putina i Aleksandra III, związanym z prowadzeniem przez nich polityki konserwatywnej stabilizacji systemu poprzez pozbawianie podmiotowości istniejących instytucji politycznych. O ile bowiem w przypadku cara było ono tylko jednym z elementów rzeczywistej modernizacji społeczno-politycznej, o tyle w sy-

Już samo porównanie Putina z carem – komentował z kolei przytoczoną wypowiedź Wasilij Fartyszew – zakłada *de facto* autorytarny charakter jego prezydentury².

Ku podobnej identyfikacji roli Putina w rosyjskiej historii skłaniał się, zauważmy, również niemiecki ekspert i publicysta Boris Reitschuster. Po przedstawieniu proponowanego przez siebie opisu rzeczywistości rosyjskiej: „Niepewne próby podejmowane przez swego poprzednika, które zmierzały do zbudowania samorządności w kraju, poddał ścisłej kontroli i uznał, że władza centralna musi rządzić twardą ręką”³ – stwierdził on, że opis ten pasuje zarówno do Rosji rządzonej przez Aleksandra III, jak i Władimira Putina. Każdemu z nich, wskazywał, polityka liberalna poprzednika – odpowiednio Aleksandra II i Borisa Jelcyna – wydała się zgubna i dlatego przeszli oni na pozycje antyreformatorskie.

Zdaniem Reitschustera w rosyjskiej tradycji można wyróżnić dwa typy władców, którzy tworzyli historię kraju: reformatorów i antyreformatorów. Pierwsi z nich

właściwą słabość Rosji widzieli w przemocy państwa, jego wszechobecności, rozciągającej się aż po najbardziej prywatne sfery życia i duszącej w zarodku inicjatywę obywateli i ich odpowiedzialność. Reformatorzy ci popierali zawsze rozluźnienie biurokratycznych więzów; mieli nadzieję, że słabsze państwo, które pozostawi obywatelom więcej wolności, w ostatecznym rozrachunku umocni społeczeństwo, że w ten sposób ukształtuje się wspólnota, która w ścieraniu się przeciwstawnych interesów doprowadzi do stworzenia twórczej równowagi sił⁴.

Rozumowanie antyreformatorów, w słabości państwa widzących właśnie zgubę Rosji, było całkowicie odwrotne:

tuacji obecnego prezydenta FR możliwości analogicznego generowania procesów rozwojowych już nie ma, gdyż modernizacyjny potencjał „odgórných” działań władzy politycznej uległ definitywnemu wyczerpaniu. Por. A. Achijezier, I. Klamkin, I. Jakowienko, *Istorija Rossii: koniec ili nowoje naczało?*, Moskwa 2008, s. 419–421.

² Por. W. I. Fartyszew, *Poslednij szans Putina...*, s. 24.

³ B. Reitschuster, *Władimir Putin. Dokąd prowadzi Rosję?*, Warszawa 2005, s. 17.

⁴ Tamże, s. 17–18.

Ci zawsze byli przekonani, że tylko wzmocnienie administracji, zwiększenie funkcji kontrolnych władzy i przyznanie jej kolejnych prerogatyw umożliwi rozwój kraju. Wyobrażali sobie, że w ten sposób można pokonać główne choroby toczące społeczeństwo Rosji: korupcję, bezduszną biurokrację i zacofanie⁵.

Do pierwszej grupy Reitschuster zaliczył Aleksandra II, Michaiła Gorbaczowa, a także z pewnymi zastrzeżeniami Borysa Jelcyna i, choć jedynie „w bardzo ograniczonej mierze”, Nikitę Chruszczowa; do drugiej – Aleksandra III, Józefa Stalina, „w pewnym sensie także Jurija Andropowa, wreszcie Władimira Putina”⁶.

W zbliżony do poprzedniego sposób ujmował sprawę amerykański socjolog rosyjskiego pochodzenia, Vladimir Slapentokh, rozróżniający – na podstawie charakteru zmian wprowadzonych przez danego przywódcę i charakteru ideologii, które temu towarzyszyły – dwa typy reżimów politycznych w Rosji ostatnich stuleci. Pierwszy z owych typów mieścił w sobie więcej treści liberalnych – Slapentokh zaliczył do niego reżimy Aleksandra I, Aleksandra II, Rządu Tymczasowego, Nikity Chruszczowa, Michaiła Gorbaczowa i Borysa Jelcyna, drugi zaś zawierał cechy autorytaryzmu – reprezentowały go reżimy Mikołaja I, Aleksandra III, Włodzimierza Lenina, Józefa Stalina, Jurija Andropowa oraz Władimira Putina, który „w sposób oczywisty skierował bieg historii jeszcze raz w stronę autorytaryzmu”⁷. Przedstawiany przez kolejnych przywódców charakter uzasadnienia dla wprowadzanych przez siebie zmian pozwala, według Slapentokha, wyróżnić jeszcze dwie inne grupy rosyjskich reżimów politycznych. Do pierwszej należą reżimy kierowane przez modernizatorów, którzy dążyli do zmian, nawet rewolucyjnych, by dogonić Zachód; niektórzy spośród nich preferowali reformy li-

⁵ Tamże, s. 18.

⁶ Tamże.

⁷ Slapentokhodo.htm [dostęp: 27.01.2005].

beralne (Aleksander I, Aleksander II, Rząd Tymczasowy, Chruszczow, Gorbaczow, Jelcyn), inni natomiast korzystali z metod autorytarnych czy wręcz represyjnych (Lenin, Stalin, Andropow). Ową drugą grupę tworzą reżimy tworzone przez przywódców rosyjskich przekonanych, że podejmowane przez nich autorytarnie ukierunkowane zmiany są jedynym sposobem uratowania kraju przed chaosem i dezintegracją (Mikołaj I, Aleksander III, Breżniew). „Putin należy do tej drugiej grupy. Jego krucjata dla ocalenia Rosji przed dezintegracją i separatyzmem stała się motywem jego prezydentury i legitymizacją jego rządów”⁸.

Po przedstawieniu zasygnalizowanych wyżej historycznych analogii, Vladimir Slapentokh wskazał jednak również kilka cech, różniących Putina od poprzedników:

Przed wszystkim żaden przywódca nie wniósł się do władzy z tak politycznie skromnej pozycji jak Putin. Był on faktycznie nieznanym w kraju jeszcze na rok przed tym, jak został prezydentem⁹.

Wyjątkowy charakter miał również mechanizm, który doprowadził go do władzy – można w nim dostrzec przejaw wskrzeszenia przez „cara Borysa”, czyli Borysa Jelcyna, ducha monarchizmu w Rosji: „Putin również deklarował swój szacunek dla monarchy [tj. dla B. Jelcyna – przyp. M. B.] zarówno w słowach, jak i czynach, akceptując swoją niedemokratyczną drogę na Kreml”¹⁰. Unikalność reżimu Putina polega, zdaniem Slapentokha, również na tym, że pozostaje on pod wpływem poprzedniego reżimu – Jelcyńskiego – silniej niż inne reżimy polityczne w historii Rosji¹¹.

⁸ Tamże.

⁹ Tamże. Por. B. Lacomte, *Od Rasputina do Putina*, Warszawa 2017, s. 368–370; D. Jurjew, *Rieżym Putina. Postdiemokratija*, Moskwa 2005, s. 220–222.

¹⁰ Slapentokh, *khodo.htm* [dostęp: 27.01.2005].

¹¹ Por. tamże.